

چند نسخه خطی باقی مانده از یک مدرسه کرامیه نیشابور

محمدکاظم رحمتی*

چکیده

مجموعه خطی شماره ۱۲۴۰۵ کتابخانه آستان قدس رضوی، که توسط برخی از عالمان کرامیه نیشابور در قرن پنجم هجری کتابت شده و یکی از معدود آثار باقی مانده از مدارس نیشابور قرن پنجم و ششم هجری است، دربردارنده هفت رساله است و از انجامه برخی از این رساله‌ها می‌توان اطلاعات تازه‌ای از عالمان کرامیه نیشابور دریافت:

۱. ابی محمد حامد بن احمد بن جعفر بن بسطام طحیری، صاحب مدرسه‌ای در نیشابور بوده است. ۲. تولیت این مدرسه بر عهده عمر بن محمد حامدی (درگذشته ۵۱۶ ه. ق) و احتمالاً پدرش ابوبکر محمد بن حسن حامدی در محله باب عزره بوده است. عبارت وقف صحیفه سجادیه تصریح دارد بر آنکه عمر بن محمد حامدی عهده‌دار تولیت این مدرسه بوده است. اما اینکه پدر او نیز تولیت این مدرسه را بر عهده داشته، مستنبط از عبارت واقف رساله فی شهر رجب است.

کلید واژه: علمای کرامیه، مدرسه کرامیه نیشابور، ابی محمد حامد بن احمد بن جعفر بن بسطام طحیری، عمر بن محمد حامدی، ابوبکر محمد بن حسن حامدی.

فهرست نسخه‌های خطی و اهمیت آنها برای مطالعه تاریخ قرون گذشته، به دلیل نوع خاص نگارش فهرست نسخه‌های خطی کمتر مورد توجه قرار گرفته و تقریباً می‌توان گفت که این گونه اسناد به عنوان یک منبع چندان توجه محققان تاریخ را به خود جلب نکرده است. با این حال نکات مهم و قابل توجهی در این گونه آثار یافت می‌شود.

* پژوهشگر متون تاریخی و کلامی.

نگارنده چندین سال است که بخشی از مطالعات خود را به بررسی کرامیه - یکی از فرقه‌های خراسان قرون میانه و اصحاب محمد بن کرام سجستانی (متوفی ۲۵۵ ه. ق) - اختصاص داده و تمام یافته‌های خود را تا به حال در چندین مقاله منتشر کرده است.^۱ سرآغاز این مطالعات نیز مقاله عالمانه‌ای از یوسف فان اس در باب کرامیه بود. آن روزها که مطالعات و یادداشت‌برداری خود را درباره کرامیه آغاز کرده بودم و کنجکاوانه هرچه درباره کرامیه می‌یافتم، گردآوری می‌کردم، گمان نمی‌کردم درباره این فرقه از بین رفته بتوانم تا این حد مطالب قابل توجه گردآوری کنم. یکی از این مطالب جالب توجه، مجموعه ۱۲۴۰۵ کتابخانه آستان قدس رضوی است که اطلاعات مهم و جالب توجهی درباره کرامیه دربردارد. در همان ایام یادداشت کوتاهی درباره این مجموعه بر اساس آنچه که در فهرس نسخه‌های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی آمده بود، در مجله آینه پژوهش با عنوان «نسخه‌های کرامی مدفون در حرم رضوی» نگاشتم، با این حال به دلیل عدم رؤیت نسخه نتوانستم گزارش کاملی درباره این مجموعه بیاورم و آنچه که مرا به مراجعه به خود نسخه‌ها و می‌داشت، مطالب متناقضی درباره این مجموعه بود که تا به حال به چاپ رسیده بود. تصویر عکسی از این مجموعه در کتابخانه مرحوم سید عبدالعزیز طباطبائی موجود است و با یافتن فرصتی به آن کتابخانه مراجعه کردم، اما با تأسف متوجه شدم که تصویر موجود از این مجموعه در آن کتابخانه ناقص است.^۲ در همان ایام به دیدار عالم نسخه‌شناس ارجمند آقای سید محمدرضا جلالی حسینی رفتم که افتخار آشنایی از نزدیک با ایشان چند گاهی است نصیب این بنده شده است. در آنجا سخن از پیشنهاد نگارش مدخل صحیفه سجاده برای دانشنامه جهان اسلام را به ایشان مطرح نمودم و این خود فتح بابی برای باز شدن در سخن از نسخه‌های کهن صحیفه شد، از جمله نسخه کهن در مجموعه مورد بحث ما. ایشان بی‌درنگ از در اختیار داشتن تصویری از آن مجموعه سخن گفتند و بعد از ابراز علاقه بنده برای دیدن آن، از گوشه کتابخانه خود تصویر کل آن مجموعه را بیرون آوردند و به رسم امانت به بنده سپردند و این بود علت نگارش یافتن چند سطر زیر درباره اهمیت این مجموعه و گزارش از اهمیت آن.

فهرست نویسی نسخه‌های خطی، اعم از نسخه‌های یک کتاب یا مجموعه‌ها، همواره یکی از مباحث مطرح این حوزه بوده است. ساده‌ترین مشکل، انتساب نادرست یک کتاب توسط کاتب به مؤلفی دیگر یا تغییر نام کتاب و انتقال نام نویسنده است که

البته این مشکل در حال حاضر با در دسترس بودن اطلاعات فراوان درباره نسخه‌های خطی چندان مشکل اساسی فهرست نگاران نیست. با وجودی که فهرست نگاری نسخه‌های خطی در کشور ما همچنان تداوم خود را حفظ کرده و شاهد انتشار فهراس متعدّد نسخه‌های خطی هستیم، یک مشکل جدی درباره برخی فهراس کهن نسخه‌های خطی وجود دارد. نسخه‌های خطی به صورت مجموعه، اهمیت جالب توجهی دارند و کسانی که دستی در نسخه‌های خطی دارند، به خوبی با اهمیت این گونه نسخه‌ها از جنبه مطالعه تاریخ فرهنگ آشنایی دارند. عادت اغلب کاتبان افزودن برخی نکات و مطالب حاشیه‌ای به نسخه کتابت شده بوده، اجازات سماع و هزاران نکته دیگر که در انجام و یا آغاز نسخه‌های خطی می‌توان یافت که گاه به سلیقه فهرست نگاران از برخی یا همه آنها در فهراس تا به حال منتشر شده سخن رفته است. در این میان فهرست نویسی مجموعه‌ها اهمیت فراوانی دارد و به علت تنوع مطالب موجود در این گونه نسخه‌ها دقت ویژه‌ای را طلب می‌کند و از آنجا که عموماً دسترسی به اصل نسخه‌ها دشوار است، آنچه که فهرست نگار درباره این گونه آثار می‌نویسد، تنها اطلاعات قابل دسترسی برای همگان خواهد بود. حال اگر مطلبی یا نکته‌ای از چشم فهرست نگار در فهرست این گونه آثار از قلم افتد، جز مراجعه مستقیم به اصل نسخه نمی‌توان از این خطا آگاه شد. در میان نسخه‌های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی که به امید یافتن اثری از کرامیه به بررسی مشغول بودم، مجموعه ۱۲۴۰۵ توچه مرا به خود جلب کرد. نخستین گزارش از این مجموعه را آقای مهدی ولاتی در جلد یازدهم فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی ارائه کرده‌اند.^۳ آنچه که ایشان درباره این مجموعه نوشته‌اند، به اختصار چنین است:

مجموعه عربی شامل چند رساله خطی که به ترتیب از این رسائل تشکیل شده است: قواع القرآن تألیف ابو عمرو محمد بن یحیی بن حسن، جزء فیه آیات الرقیة والحرز از همان مؤلف، صحیفه کامله سجاده که عنوان آن در نسخه کتاب فی الدعوات آمده است (آقای ولایی گفته‌اند که این نسخه از صحیفه سجاده حاوی ۳۷ دعا است)، رساله فی تذکیر و تأیث از مؤلفی ناشناخته و رساله فی شهر رجب از الحاکم الجلیل العالم الزاهد ابوالقاسم عبید بن عبداللّه بن احمد الحشکنانی (یا الحشکنانی). تعداد اوراق این مجموعه، شناخته نشده است. وصفی دیگر از این مجموعه در مجلد پانزدهم که به معرّفی نسخه‌های ادعیه موجود

در کتابخانه آستان قدس اختصاص یافته، آمده است.^۴ آقای محمد وفادار مرادی در ضمن معرفی نسخه‌های صحیفه سجاده به نسخه صحیفه موجود در این مجموعه اشاره کرده‌اند و گفته‌اند که این نسخه از صحیفه به روایت اهل سنت است و تعداد دعا‌های آن با تحریر مشهور بهاء شرف برابر است (۴۰ دعا) و تنها اختلاف اندکی در الفاظ با آن دارد و عناوین دعاها در این نسخه متفاوت است، که ایشان به تفصیل این اختلاف را نقل کرده‌اند.^۵ در انتهای این نسخه به اختصار از دیگر رساله‌های این مجموعه سخن گفته شده است و در انتها به تعداد اوراق این مجموعه (۱۰۱ برگ) و تاریخ کتابت آن در قرن پنجم اشاره شده و همانند آقای ولایی گفته‌اند که واقف این مجموعه شناخته نشده است.

با توجه به قدمت و منحصر بفرد بودن رساله‌های این مجموعه، بخشی از این مجموعه تا به حال به چاپ رسیده است که از جمله آنها فی قواع القرآن از ابو عمرو محمد بن یحیی بن حسن خوری (متوفی ۴۲۷ ه. ق.)، جزء فی آیات الرقیة و الحرز از همو به تحقیق آقای قاسم نوری (مشهد، ۱۴۱۰ ه. ق.) و صحیفه سجاده به کوشش مرحوم کاظم مدیرشانه‌چی (مشهد، ۱۴۱۳ ه. ق.) اشاره کرد.^۶ در مقدمه آقای نوری اطلاع چندانی درباره نسخه و اهمیت آن و یا اشاره‌ای به خطای فهرست نگاران نیامده است، اما مقدمه مرحوم مدیرشانه‌چی اطلاعات مهمی درباره این مجموعه در بر دارد.

همان گونه که مرحوم مدیرشانه‌چی نوشته‌اند، این مجموعه خطی کهن در سال ۱۳۴۸ ش / ۱۹۶۹ م در هنگام طرح توسعه حرم رضوی در زیر گنبد مبارک آن امام همام در زیر یکی از ستونها پیدا شد که در زمانی خادمان حرم یا فردی برای جلوگیری از بین رفتن نسخه‌ها، آنها را دفن کرده است.^۷ اما چرا این مطلب مهم درباره این مجموعه در فهرس نسخه‌های خطی نیامده است؟، ظاهراً نبود یادداشتی دال بر چگونگی دستیابی به این مجموعه که در حقیقت چند اثر مستقل بوده و صحافی آنها در یک مجلد توسط فردی به نام رجبعلی رستمی که مهر وی بر آغاز این مجموعه آمده، و عدم اطلاع فهرست نگاران از چگونگی پیدا شدن نسخه‌ها، به عدم ذکر ماجرای کشف آنها منتهی شده است.

همان گونه که در آغاز نوشتار اشاره کردم، توصیف دقیق و کاملی از محتویات این مجموعه ارائه نشده است، از این رو خالی از فایده نخواهد بود تا فهرستی از محتویات

این مجموعه ارائه شود. اولین رساله این مجموعه کتاب فی قوارع القرآن و ما يستحب ان لا یخل بقراءته کلّ یوم و لیلۃ از الشیخ الفقیه ابن عمرو و محمد بن یحیی بن حسن - رحمه الله - است. در حاشیه صفحه عنوان نسخه (برگ b ۲) در توضیح عنوان قوارع، کاتب نسخه چنین نگاشته است: «قوارع القرآن مختارات لآیی القرآن و سمیت قوارع لأنّها تفرع الجن و الشیاطین».

اجازة سماع و قرائت کتاب نیز در همین برگ و در چند برگ دیگر آمده که متن آن چنین است:

سمع الجزء کلّه من أوله إلى آخره بقراءة الفقیه أبی عبدالله احمد بن ابی عمر الاندراپی الزاهد صاحب النسخة علی العالم الأوحد ابی محمد حامد بن احمد بن جعفر الطحیری - أیده الله.

در ادامه این عبارت از نام عالمان دیگری که در هنگام سماع و قرائت نسخه حضور داشته اند نیز نام برده شده است، که اسامی آنها چنین است:

العلماء ابوالقاسم عبدالله بن احمد الاندراپی و علی بن ابی نصر الملقب بنخبه و احمد بن عبدالرحمن الشیشادی و علی جعفر النوذری و ابومحمد المظفر بن سعید المحمدآبادی و احمد بن الحسین بن جعفر الطحیری و ابومنصور الحسین بن اسحاق الحضینی و ابوالحسن عبدالرحیم بن محمد الجزی فی مدرسته بنیساپور - عمره الله ببقائه - ظهيرة یوم الأحد لأول من عشرة خلت من شهر رمضان سنة سبع و عشرين و اربع مائة و صح لهم السماع.

کتاب فی قوارع القرآن از سه جزء تشکیل شده است: جزء اول برگهای ۳a - ۱۲b، جزء دوم برگهای ۱۳b - ۲۲b و جزء سوم از برگ ۲۳b - ۲۳a. در پایان کتاب (انجام کتاب) چنین آمده است:

کمل کتاب قوارع القرآن بحمدالله و منه و حسن توفیقه و صلی الله علی محمد و آله و سلم کثیراً. فرغ من کتابته ابو عبدالله احمد بن ابی عمر بن احمد الاندراپی ظهيرة یوم الأحد لثلاث بقین من شعبان سنة تسع و عشرين و اربع مائة.

برگ بعدی (۳۳) که چند حدیث با عنوان الجهر بالقرآن در آن آمده و اندراپی کاتب فی قوارع القرآن آنها را کتابت کرده، به روایت الاستاذ الامام الزاهد ابومحمد حامد بن احمد - رضی الله عنه - و ابوالحسن محمد بن علی بن سهل الماسرجسی و ابوعلی الحسین بن محمد الروذباری است. رساله سوم این مجموعه جزء فی آیات الرقیة و الحرز از ابو عمرو

محمد بن یحیی بن حسن خوری است و از برگ ۳۳b آغاز می‌شود. در آغاز این رساله نیز اجازة سماع و قرائت نسخه نیز آمده که متن آن چنین است:

سمع الجزء من أوله إلى آخره ابوبکر محمد بن الحسن الخادم و ابوالقاسم عبدالله بن احمد الاندراپی و احمد بن الحسين المؤدّن و ابومنصور الحسين بن اسحاق الحضینی و احمد بن الحسين الطحیری و احمد بن عبدالرحمن و ابوالحسن علی بن جعفر النوذری و ابومحمد مظفر بن سعید و علی بن ابی نصر الخباز المعروف بنخبة بقرآءة ابی عبدالله احمد بن ابی عمرو بن احمد الزاهد الاندراپی أسعده علی الاستاذ الامام الزاهد ابی محمد حامد بن احمد - رضی الله عنه - ظهيرة يوم الاثنين لثلاث عشرة ليلة خلت من شهر رمضان سنة تسع و عشرين و اربع مائة.

بعد از این جمله، اندراپی دو حدیث به روایت خوری نقل کرده است (برگ‌های ۳۸b - ۳۹a).

آنچه رساله چهارم این مجموعه را تشکیل می‌دهد و در حقیقت خود نسخه‌ای جدا است، صحیفه سجادیه است که در برگ ۳۹b - ۷۷a این مجموعه قرار دارد. در صفحه عنوان کتاب چنین آمده است:

« کتاب فی الدعوات من قبل علی بن الحسين جدی جعفر بن محمد الصادق ابوعلی - رحمة الله علیه - و یسمى کتاب الكامل لحسن ما فیہ من الدعوات والاصل لابی علی الحسن بن ابراهیم بن محمد الزامی الهیصمی - اسعده الله. »^۱
در ادامه، کاتب نوشته است:

« و فی آخره جزء فی باب التذکیر و التأنیث فی لغة العرب.

جمال المرء اعراب اللسان	ولم ترک الفصاحة و البیان
إذا ما المرء کان له لسان	ولم یعرب فلیس بذی لسان
إذا غلط الفتی قلب المعانی	فخلط فی التلاوة للقرآن
و یحقره هناك مجالسوه	وإن کان الفلانی الفلان

کاتبه اسحق بن عبدالرحیم - غفر الله له و لوالدیه» (برگ ۳۹b). در انجام نسخه آمده است:

انتهای المأثور من الدعوات عن زین العابدین و حافد سید الخلیق اجمعین علی بن الحسين بن علی بن ابی طالب خاتم الخلفاء و الراشدین و الصلوة علی محمد و آله الطیبین و کتبه الحسن بن ابراهیم بن محمد الزامی فی سؤال سنة

ست عشرة و اربع مائة غفرالله و لوالديه و لجميع المؤمنين و المؤمنات (برگ ۷۷a).

همان گونه که از عبارتهای پیشگفته برمی آید فردی به نام اسحق بن عبدالرحیم این نسخه از صحیفه را از روی نسخه‌ای مکتوب توسط حسن بن ابراهیم بن محمد هیصمی استنساخ کرده است.

بعد از صحیفه، ندبه مشهور از امام سجاد (یا نفس حتام إلى الحيوة...) ^۹ با دست خطی متفاوت کتابت شده است که در حقیقت رساله پنجم این مجموعه است (برگ ۷۷b - ۷۹a). در حاشیه علامت تصحیح نسخه و مقابله با اصل نیز دیده می‌شود. دو دعا با عنوانین ما حسن و لختیم القرآن در برگ ۷۹ آمده است. کاتب نسخه صحیفه سجادیه، متن کتابت شده خود را از آغاز تا انتها با فردی به نام اسماعیل بن محمد قفال مقابله کرده است (مقابل من أول الكتاب إلى هنا بالأصل بقراءة أخي اسمعيل بن محمد القفال أیده الله، بارک الله فيه لمن نظر فيه مستفيداً) (برگ ۷۹a). در برگ ۸۰b، اجازه روایت صحیفه، وقف کتاب و حکایتی درباره هارون الرشید آمده است.

ظاهراً حسن بن ابراهیم بن محمد هیصمی و نه کاتب نسخه اسحق بن عبدالرحیم، قائل اجازه روایت صحیفه در برگ ۸۰b باشد که متن آن چنین است:

أجاز لي أخي ابوالقاسم عبدالله بن محمد بن سلمة الفرهاذجری - سلمه الله - أن أروي الصحيفة بتمامها عنه عن أبي بكر الكرماني - رحمه الله - بروايته عن رجاله كما كتبتاه صح.

آنچه که در وقف نامه این آثار آمده، از دو جهت اهمیت دارد. نخست نشانگر آن است که مالک این نسخه‌ها چه کسی بوده و دیگر آنکه از وجود مدرسه‌ای از کرامیان نیشابور و مؤسس و تولیت آن باخبر شویم.

عبارت وقف نامه چنین است: «وقفه الاستاذ الامام ابو عبدالله - احمد بن ابی عمر الزاهد علی مدرسه شیخه حامد بن احمد بیاب عزره و التولیته لعمر بن محمد الحامدی» (برگ ۸۰b). این عبارت به صراحت نشانگر آن است که این نسخه همانند نسخه‌های قبلی در تملک اندرابی بوده و او آنها را وقف مدرسه استاد خود ابو محمد حامد بن محمد بن جعفر بن بسطام طحیری کرده که در آن هنگام تولیت آن مدرسه، فقیه کرامی به نام عمر بن محمد حامدی برعهده داشته است. در حاشیه نسخه حکایتی درباره هارون الرشید آمده که فردی به نام عبدالسلام بن حسن النرمانی(?) - حفظه الله - آن را

به خط خود نوشته است. برگ ۸۱ و ۸۲ در حقیقت به نظر می‌رسد که جابجا شده باشد و برگهای آغازین صحیفه سجادیه و طریق روایت آن است که در متن چاپ شده نیز در آغاز آمده است. راوی صحیفه در این نسخه فردی به نام ابوبکر محمد بن علی کرمانی^{۱۰} است که در زوزن از فردی به نام بندار بن یحیی از ابوالحسن محمد بن یحیی بن سهل الرهنی صحیفه را روایت کرده است (برگ ۸۱a). رساله ششم مختصری در باب تذکیر و تانیث است و از برگ ۸۳a آغاز شده است. در آغاز این رساله بعد از بسلمه آمده است: «سئل بعض الادیاء عن المذکر و المؤمن فقال...» مطلبی که مشخص کند این رساله از کیست، در متن نسخه موجود نیست. این رساله در برگ ۹۰a پایان می‌یابد. در انجام این رساله چنین آمده است: «و الحمد لله اولاً و آخراً و صلی الله علی محمد و آله و الفراغ منه للحسن بن ابراهیم بن محمد الزامی عشية يوم السبت لحدى عشرة و اربع مائة وافق السبت من المحرم هذا الثالث من نيروز - غفر الله له و لو الديه و جميع المؤمنين و المؤمنات برحمته». در حاشیه نیز عبارتی دال بر تصحیح متن آمده که چنین است: «صححته علی الشيخ الاوحد العالم الملة ابی الحسن علی بن محمد القهندزی - سلمه الله - فی الجامع (?) سنة سبع و عشرة و اربع مائة».

آخرین رساله این مجموعه (رساله هفتم)، «رساله فی شهر رجب املاءها الحاکم الجلیل العالم الأوحد ابوالقاسم عبیدالله بن عبدالله بن احمد الحسکانی - رضی الله عنه»، از برگ ۹۰b آغاز می‌شود.^{۱۱} این رساله کوتاه در فضیلت ماه رجب و برخی اعمال مستحب این ماه است که حسکانی به خواهش ابومحمد حامد بن احمد بن جعفر - آدم الله توفیقه - تألیف کرده است (برگ ۹۱a). این رساله در برگ ۹۹b پایان یافته است. در برگ ۱۰۰a، عباراتی ناخوانا تألیف شده است. در برگ ۱۰۰b عبارتی دال بر وقف رساله شهر رجب از سوی فردی که مالک نسخه بوده بر مدرسه ابوبکر محمد بن حسن حامدی آمده است. متن این وقف نامه چنین است:

سبَّه صاحبه الخادم الجلیل ابوالحسن علی بن ابراهیم البوزجانی علی الاستاذ الامام الزاهد ابی بکر محمد بن الحسن - رضی الله عنه - و علی اولاده و علی کلّ منهم - اکرهم الله بمرضاته - ليقروا علی رأس - العوام فی النصف من رجب يوم الاستفتاح مادام هذا الجزء باقیاً رجاء دعوة سالحة منهم - تقبل الله منه عمله و حقق رجاء و امله و أصلح آخره و أوله.

برگ ۱۰۱ ارتباطی با این مجموعه ندارد و ظاهراً در صحافی به متن مجموعه الحاق

شده است.

این مجموعه در مطالعات کرامیه از چندین جهت اهمیت دارد. نخست این مطلب که ابی محمد حامد بن احمد بن جعفر بن بسطام طحیری صاحب مدرسه‌ای در نیشابور بوده است. بولیت، فهرستی از مدارس نیشابور که نام آنها در دو تلخیص السیاق باقی مانده، استخراج کرده، اما در این دو تلخیص، اشاره‌ای به اینکه طحیری مدرسه‌ای در نیشابور داشته، نیامده است.^{۱۲} مطلب دوم، تولیت این مدرسه است که به تصریح مطالب مندرج در این نسخه، بر عهده عمر بن محمد حامدی^{۱۳} (متوفی ۱۸ ربیع الأول ۵۱۶ ه.ق) و احتمالاً پدرش ابوبکر محمد بن حسن حامدی در محله باب عزره بوده است.^{۱۴}

در باره اینکه عمر بن محمد حامدی عهده‌دار تولیت این مدرسه بوده، عبارت وقف صحیفه سجاده بر آن تصریح دارد، اما اینکه پدر او نیز تولیت این مدرسه را بر عهده داشته، استنتاج از عبارت واقف رساله در فضیلت شهر رجب است. باقی ماندن چنین مجموعه‌ای که حداقل تا قرن ششم در نیشابور بوده از غنایم روزگار است. از آثار فراوانی که عالمان خراسانی تألیف کرده‌اند و در مدارس شافعی، حنفی و کرامیان نیشابور بوده، ظاهراً این تنها اثری است که تا به حال یافت شده و این بر اهمیت این نسخه‌ها نیز می‌افزاید.

پی‌نوشت‌ها

۱. ر.ک: «اندراپی و کتاب الايضاح فی القراءات: متنی کهن از کرامیان خراسان»، آینه میراث، شماره ۲۷. در اینجا تنها به ذکر چند نکته درباره کرامیه که در آثار اشاره شده، از آن یادی نکرده‌ام. لازم است. فخررازی در اعتقادات فرق المسلمین و المشرکین، تحقیق محمد المعتمد بالله البغدادی (بیروت، ۱۴۰۷ هـ / ۱۹۸۶ م)، ص ۸۸ در اشاره به آثار ابو عبدالله محمد بن کرام می‌نویسد: «ولأبی عبدالله بن کرام تصانیف کثیرة إلا أن کلامه فی غایة الرکة و السقوط». توصیف فخررازی از کتاب‌های ابن کرام، علاوه بر آنکه از وجود آثار وی در زمان فخررازی خبر می‌دهد، به احتمال قوی ناظر به نوع عربی نویسی ابن کرام باید باشد. همان‌گونه که دکتر شفیعی کدکنی به خوبی نشان داده است، ابن کرام و به تبع او کرامیان به اسلوب ملّمع نویسی (فارسی - عربی نگاری) علاقه خاصی داشته‌اند، این وجه جالب توجه کرامیان از دید ما برای فخررازی یکی از وجوه قابل سرزنش کرامیه بوده است. (برای بحثی از ملّمع‌نویسی کرامیان ر.ک: محمدرضا شفیعی کدکنی، «چهره دیگر محمد بن کرام سجستانی»، ارجمانه ایرج، ج ۲، صص ۱۰۵ - ۱۰۷؛ همو، «روابط شیخ جام با کرامیان عصر خویش»، صص ۴۱ - ۴۲). در کتاب رونق المجالس، اثری کرامی، که در اصل به زبان فارسی تألیف شده و اینک مختصری به فارسی و متن ترجمه عربی آن در چند نسخه موجود است، نیز اسلوب ملّمع نویسی مشهود است. متن منتخب را مرحوم احمد علی رجایی بدون آنکه به ماهیت کرامی بودن مؤلف پی برند، به چاپ رسانده است. (دو رساله فارسی کهن در تصوف: منتخب رونق المجالس و بستان العارفین و

- تحفة المریدین (تهران، ۱۳۵۴). آقای مهدی ولایی نیز در معرفی تفسیر کرامی الفصول عبدالوهاب بن محمد حنفی / حنفی به این ویژگی خاص ملتمع نویسی در تفسیر الفصول توجه و مواردی از آن را ذکر کرده است. (مهدی ولایی، فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ج ۱۱، صص ۵۵۹ - ۵۶۰، پانویس ۱).
۲. آقای محمود طیار مراغی در «فهرست نسخه‌های عکسی و میکروفیلم‌های کتابخانه محقق طباطبائی قدس سره» (چاپ شده در المحقق الطباطبائی فی ذکراه السنویة الاولی، قم ۱۴۱۷ ق)، ج ۳، ص ۱۴۶۷ این مجموعه را معرفی کرده، اما متوجه ناقص بودن تصویر موجود نشده‌اند و تنها گفته‌اند که نسخه از رساله تذکیر و تأیث افتادگی دارد.
۳. مهدی ولایی، فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی (مشهد ۱۳۶۴ ش)، ج ۱۱، صص ۶۷۱ - ۶۷۵.
۴. محمد وفادار مرادی، فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی (مشهد، ۱۳۷۶ ش)، ج ۱۵، صص ۳۳۲ - ۳۳۹.
۵. محمد وفادار مرادی، همان، ج ۱۵، صص ۳۳۳ - ۳۳۶.
۶. آقای سید محمد حسین حکیم در معرفی دست نوشته‌های کهن صحیفه سجاده، نخستین نسخه مورخ را نسخه آستان قدس رضوی معرفی کرده‌اند و درباره آن نوشته‌اند که حاوی چهل دعا به روایت علمای کرامیه است «و نسخه را امام ابو عبدالله احمد بن ابی عمر اندرابی بر مدرسه شیخ خود امام حامد بن احمد وقف نموده و متولی آن را عمر بن محمد حامدی قرار داده است، تمامی نسخه در سال ۴۲۹ ق در یکی از مدارس کرامیه نیشابور که نسخه وقف آنجا بوده است، از آغاز تا انجام بر برخی از علمای این فرقه قرائت شده است...». این گفته نیاز به اندکی اصلاح دارد. نخست تعداد ادعیه در این نسخه، همان گونه که مرحوم مدیرشانه چی به درستی اشاره کرده، ۳۸ دعا است. دیگر آنکه اشاره‌ای دال بر اینکه اندرابی، عمر بن محمد حامدی (متوفی ۵۱۶ ه. ق) را به تولیت مدرسه ابو محمد حامد بن احمد بن جعفر بن بسطام طحیری منصوب کرده باشد، در دست نیست و آنچه که از این مجموعه نسخه خطی بر گروهی از عالمان کرامیه قرائت شده، چند رساله اول مجموعه است و اشاره‌ای بر قرائت صحیفه در این مدرسه در نسخه نیامده است. ر.ک: سید محمد حسین حکیم، نسخه‌های خطی، شروح و ترجمه‌های صحیفه سجاده (قم، ۱۴۲۴ ق)، صص ۲۳ - ۲۴.
۷. ر.ک: مقدمه مرحوم شانه‌چی در معرفی ویژگی‌های نسخه در مقدمه الصحیفه السجاده، صص ۳۸ - ۳۹.
۸. عالم و مقری کرامی و مؤلف کتاب الايضاح فی القراءات. شرح حال وی را فارسی در المنتخب من السياق، ص ۱۳۸ آورده است. بنابر نوشته فارسی وی در ۴۷۰ ه. ق درگذشت و بر جنازه وی ابوبکر محمد بن حسن حامدی نماز خواند و در محله باب معمر دفن شد.
۹. فارسی در المنتخب من السياق، ص ۱۹۷ شرح حال برادر وی، ابوالقاسم اسماعیل بن حسن بن ابراهیم هیصمی را آورده و از او به عنوان «الفصال، الموشح، الشاعر، نظیف من أصحاب أبي عبدالله [محمد بن کرام] یقعده للتأدیب» یاد کرده است.
۱۰. ابوالقاسم عبیدالله بنی عبدالله حسکانی (متوفی بعد از ۴۷۴ ه. ق.) از نوادگان عبدالله بن عامر بن کبریز فاتح خراسانی است. درباره وی، ر.ک: عبدالغافر فارسی، المنتخب من السياق، صص ۴۶۳ - ۴۶۴. ذهبی، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر والاعلام، ج ۱۰، صص ۴۶۱ - ۴۶۲. درباره خاندان حسکانی نیز، ر.ک: Richard W. Bulliet, *The Patricians of Neishapur: A Study in Medieval Islamic Social Hierarchy* (Harvard University Press 1972), pp. 227-233.
۱۱. ابن عساکر (تاریخ مدینه دمشق، ج ۴۱، صص ۴۰۳ - ۴۰۸) این مناجات را به روایت ابوالقاسم هبه الله بن محمد بن عبدالواحد نقل کرده است. ابن کثیر نیز در البداية و النهاية (تحقیق علی شیری، بیروت، ۱۴۰۸ ق)، ج ۹، صص ۱۲۸ - ۱۳۲ این مناجات را به عساکر نقل کرده است.

۱۲. همان، صص ۲۴۶ - ۲۵۵.
۱۳. شرح حال حامدی را عبدالغافر فارسی در المنتخب من السياق (ص ۵۶۱) آورده است. ذهبی در تاریخ الاسلام و وفيات المشاهیر و الأعلام، ج ۱۱، صص ۲۵۸ - ۲۵۹ مختصری از این شرح حال را به نقل از عبدالغافر و کتاب السياق نقل کرده است.
۱۴. درباره محلّه باب عزره، ر.ک: سمعانی، الانساب، ج ۱، ص ۳۳۳؛ ج ۲، ص ۳۳۰ (و سکه خدام بنیسا بور بمحلّه باب عزره)؛ ج ۳، ص ۱۷۶؛ ج ۴، ص ۱۸۷ (در عنوان عزری می نویسد: هذه النسبة الى باب عزره، وهي محلة كبيرة بنیسا بور...).

